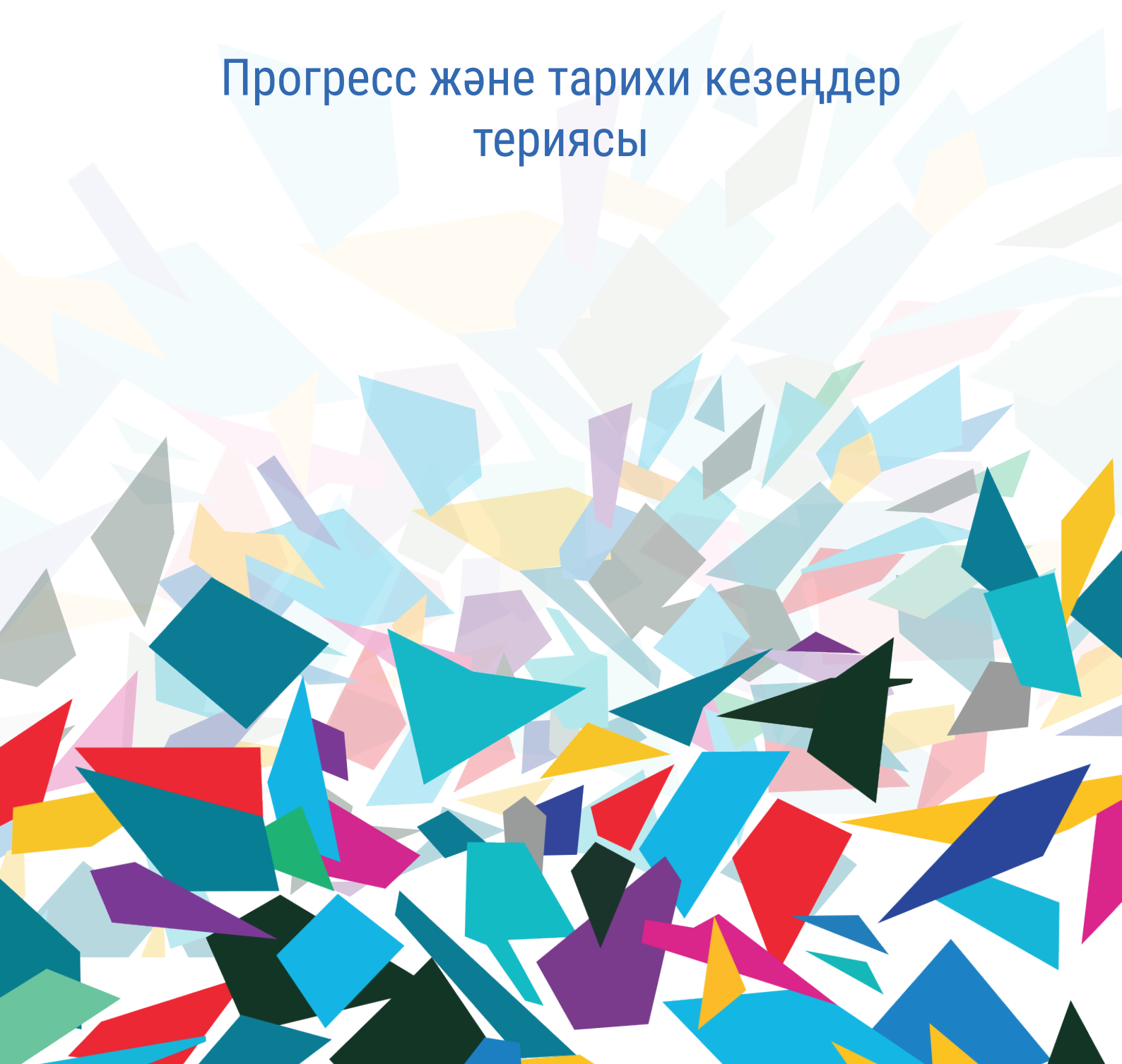

ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ТАРИХЫ

Прогресс және тарихи кезеңдер
теріясы

Дәрістің жоспары:

1. Прогресс және тарихи кезеңдер теориясы
2. «Философиялық тарих» тарихтану тәжірибесі

Дәрістің негізгі идеялары: Адамзатты өркендеу мен құлдырау, соғыс пен бейбітшілік бірте-бірте жетілдіріліп отырды. Ғалымдар адамзаттың тарихы сызықтық заңды процесс, заттардың ақылға қонымды тәртібіне жүйелі және жедел қозғалысы ретінде деп түсіндірді. Барлық ғалым-ағартушылар өркениеттің дамуына оптимистік көзқараста болмады. Олардың бір тобы ғылым мен өнердің прогресі адамдардың игілігіне жасалды деп санаған жоқ, жеке меншіктің пайда болуы құлдық пен кедейшілікті тудырды. Сондықтан, өркениет адамзаттың «табиғи бейнесінің» ыдырауының өнімі.

Дәрістің негізгі цитаталары:

1. «Идеялар жоқ болған жағдайда фразаларды ойдан шығарады» (Антуан Кондорсэ) - «Фразы сочиняют за неимением идей»
2. «Тиранияның салмағы ақыл-ойды басады» (Анна Робер Жак Тюрго) - «Тирания подавляет умы тяжестью своего режима»

Прогресс және тарихи кезеңдер теориясы

Көптеген философ тарихшылар қоғамдық дамуды түсіндіре отырып, прогресстің теориясы негізінде пікірлер құрды. Оның басты идеясы — барлық адамзат өз тарихының әртүрлі кезеңдерінде — өркендеу мен жоқшылық, соғыс пен бейбітшілік және т.б. кезінде бірте-бірте жетілдіріліп отырды. Өткен, қазіргі және болашақ уақыттар бір бірімен дамытуға бағытталған идеялармен байланысты.

Прогресстің тұжырымдамасын көптеген еңбектерде талқылап, оған деген сенім қоғамдық үміттермен қолдау тапты. Бұл теория екі француз авторларының шығармаларында егжей-тегжейлі көрсетілген: экономист, мемлекеттік қызметкері

АННА РОБЕР ЖАК ТЮРГОНЫҢ (1727—1781) «Дүниежүзілік тарихтың пайымдаулары туралы» (1750) деп аталатын яқталмаған нобайында және

ЖАНАНТУАННИКОЛАКОНДОРСЭНІҢ «Адамзат санасы прогресі суретінің эскизі» деген шығармаларында көрсетілген.

Әйгілі француз математигі, философ ағартушысы Ж.А.Н. Кондорсэ өз еңбегін Француз революциясы кезінде жазды. Адамзаттың тарихы сызықтық заңды процесс, заттардың ақылға қонымды тәртібіне жүйелі және жедел қозғалысы ретінде түсіндірілген. Прогресстің критерийі ретінде әлем туралы ғылыми білімдердің дамуы, табиғаттың «зұлымдығынан» босатылу, тежелу және қоғамдағы азаматтық теңсіздіктің дамуы қарастырылды. **Кондорсэ барлық тарихты тоғыз дәуірге бөлді.** Алғашқы бесеуі Рим империясының өткен уақыты мен оның құлдырауына дейінгі уақыт аралығын қамтиды. Алтыншы дәуір — ортағасырлық — түнеңкі айуандықтың уақыты ретінде сипатталады. Жетінші дәуір — ХІ ғасырдан XV ғасырдың соңына дейін және «кітап басып шығару өнертабысынан ғылым мен философия жақсы беделге ие болған кезеңге дейін» (д. а. XVII ғасырдың ортасына дейін) — ақыл-ойдың қайта өрлеуі мен босатылуы уақыты ретінде түсінілді. Ал енді, тоғызыншы дәуірінде сана «өз шынжырларын толықтай сындырды». Бұл уақытта қашып құтылмас ұлы революциялар болды: оның бірі Солтүстік Америкада болса, екіншісі, Еуропадаға Францияда болды.

Негізінде, қоғамдағы барлық өзгерістер тек бақыттың көбеюіне әкелу тиіс болған. Кондорсэге сәйкес, адамзат соңғы дәуір, оныншы дәуірге қадам басуға дайындалып жатқан. Сананың зор жеңісінің арқасында,

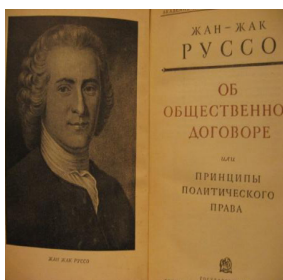

қоғамның өмірін жүргізетін, әрі қарай дамитын табиғат құпиясы мен заңдары, бақытты қоғамды құрауға жәрдемдесетін ағартудың таралуының арқасында бақытты қоғам құру үшін барлық жағдайлар жасалды. Оның басты белгілері болып бейбітшілік, қоғамдық ұйымдастырудың әділ принциптері, сауданың қркендеуі, адамдар мен халықтардың арасындағы теңдік болды.

Мұндай көзқарастар еуропалық тарихи ойлар үшін жаңа болды. Ғасырлық салт дәстүрлер адами қозғалыстарын қазіргі уақытта бағыттап, болашаққа үміт беріп отырды. Ағартушылардың пайымдауларында жақсы болашақты күту, оларға қазіргі уақытты түсініп, өткенге баға берілді. Бұған қарамастан, прогрестің зайырлы тұжырымдамасы адамзаттың мақсатқа бағытталған желілік қозғалысы ретінде дәстүрлі христиандық тарих көзқарасымен тікелей сәйкес келді — Егер Құдай Патшалығына болмаса, онда ақыл-ой салтанатына ара қатынасын белгіледі.

Алайда, мұндай, адамзат өспелі желіде дамып жатқан көзқарастарына қарамастан, тарих зұлымдық уақыттарын да көрді. Прогрессивті қозғалыс туралы түсінік ерте дәуірдің құндылығын төмендетіп, ең жақсы жағдайда адамзаттың «балалық шақ» ретінде түсінілетін ерте дәуірдің құндылығына айналды. Осылайша, Еуропалық орта ғасыр дәуірі-христиан дінін басым еткен уақыт - көптеген ағартушылардың логикасы бойынша діни фанатизм мен ақыл бостандығына нұқсан келтіруден басқа ештеңе әкелмеді.

Философтар өткенді түсінуге, ерте мәдениеттің ерекшеліктерін өз терминдерінде түсіндіруге ұмтылған жоқ. Тарих адамзатты оқытып, оған білім беруі керек еді. Кондорсэ өткен жол туралы білім оның тарихының нәтижелері бойынша болашақ адам тегі тағдырына ұқсас бейнені ұсынуға мүмкіндік береді деп ойлады. Ортағасыр туралы әңгімелер, ырымшылдық пен надандықтың қада әкеліп соғатынын көрсете алды. Мұндай шығармалар оқылу үшін оларды әдеби формаға, стильге және шешендік тіліне назар аударып отырып жазу керек деген пікір білдірді. Осылайша, тарих өткеннің жарқын мысалдарында философия сабақтарын берді.

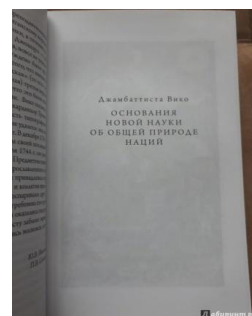

Барлық философ ағартушылар өркениеттің дамуына оптимистік көзқарасты ұстамады. Француз жазушысы, философ ЖАН ЖАК РУССО (1712—1778) ғылым мен өнердің прогресі адамдардың игілігіне жасалды деп санаған жоқ. Адам табиғатының бір жақтары — ақыл — ойды жетілдіру-сезіну және уайымдау қабілетін басу арқылы қол жеткізілді.

Өз жұмысында «Адамдар арасындағы теңсіздіктің пайда болуы мен негіздері туралы ойлау» (1755) Руссо өз жұмысында еркін, дені сау, мейірімді және бақытты адамдар тек көне заманда, өзінің «табиғи жағдайы» кезінде ғана болғанын дәлелдеді. Содан кейін жеке меншік идеясы өмірге әртүрлі ақауларды тудырды, құлдық пен кедейшілікті тудырды. Осылайша, өркениет «табиғи күй» ыдырауының өнімі ретінде болды. Адамзат тарихы қартаю мен құлдырау процесі ретінде оқылуы мүмкін болатын еді.

Прогресс теориясымен қатар философ-тарихшылар мәдени-тарихи циклдердің тұжырымдамаларын да әзірледі. Ақыл-ойды жетілдіруге, жалпыға бірдей бақытқа уәде етпеген бұл тұжырымдамалар прогрестің идеяларын алған қоғамдық танымалдыққа қол жеткізе алмады. Прогрессистік көзқарастың ізбасарлары XVIII ғ. үстем еткен білім бағытын ұсынды. Ол Ф. Бэконның, Р. Декарттың, И. Ньютонның көзқарастарымен қалыптасқан әлем картинасына сүйенген. Оның негізінде тек табиғат қана емес, өткен және қазіргі адам қоғамының өмірі түсіндірілген нақты және табиғи ғылымдар жатты. Циклдер теориясының жақтастары ақылмен қатар адам сезімдерінің — эмоциялардың, түйсіктердің маңыздылығын мойындаған әлем туралы түсініктерді ұстанды. Бұл бағыт едәуір шамада, Қайта өрлеу дәуірі мен гуманизмның салт дәстүрлерімен салыстырылған.

1725 жылы неаполитандық риторика профессоры ДЖАМБАТТИСТА ВИКО (1668—1744), өзінің бірінші шығармасын «Ұлттардың ортақ табиғаты туралы жаңа ғылымның негізі» басып шығарды. Бұл шығармада тарихи үдерістің және тарихты тану әдістерінің тұтас өзіндік теориясы ұсынылды.

Вико тек математикалық және жаратылыстану-ғылыми білімнің көмегімен ғана шындықты түсінуге болады деген және осы үдерісте тарихқа бағынышты орын берілген деген кең тараған пікірмен келіспеді. Виконың ойынша, табиғатты зерттеу өткенді танымнан әлдеқайда қол жетімді деп ойлау қате болды. Табиғат Құдаймен жасалды және ол ғана табиғат туралы біле алды. Ал тарих, адам әрекеттерінің әлемі ретінде адамдар құрған, үмітпен, қорқынышпен, ниетпен, күш-жігермен өрнектелген, сондықтан да зерттеу үшін аса маңызды және қолжетімді болып табылады. Адамдардың не нәрсеге еліктегенін және әлі де бір-біріне еліктеп жүру себебін түсіну керек және бұл «жаңа ғылым» үшін жалпыға бірдей негіз бере алды.

«Жаңа ғылым» антикартезианских негіздерінде құрылды. Адамдар барлық дәуірлерде бір табиғи қасиеттерге тән ерекше рационалды индивидтер ретінде қарастырылмады. Табиғи құқық және қоғамдық келісім теорияларын жақтаушылардан Виконың айырмашылығы, адамдардың ой бейнесі айтарлықтай өзгерді деп ойлады. Үлкен өзгерістер ұжымдық санада, адамдар бөлетін көріністер мен әлем туралы талқылау тәсілдерінде болды. Бұл өзгерістерді түсіну, оларды адамзаттың мәдени тарихының оқиғалары ретінде зерделеу маңызды болды.

«Құдайлық» (отбасы, жазу, дін, құқық негіздері пайда болған кезде мемлекеттердің қалыптасқанға дейінгі кезең), «батырлық» (аристократия үстемдігі және оның тайпалармен күрес уақыты) және «адами» (ақыл — ой, демократия, қалалардың гүлдену дәуірі) сияқты үш дәуірді жүйелі түрде алмастырылды. Олардың әрқайсысына ерекше ұжымдық сана тән болды. Оның ерекшелігі заңдарда, поэзияда, дінде, әлеуметтік институттардың құрылымында көрініс тапты. Мәдениет уақыт өте келе өзгеріп отыратын біртұтас жүйе ретінде ойланды.

Бұл үш дәуір өзіндік құндылықпен ерекшеленеді. Прогресс туралы жазған авторларға қарағанда, Вико үшінші, «адамдық» сатысын биіктемеді. Өз гүлденуінің нақ шағында сола бастаған гүл секілді, қоғам да адамдар дәуірінде құлдырады. Ақыл-ой күш жинайды, азаматтық бойсұнушылық заңға соқыр бағынуды алмастырады, ойлау тәсілдерінде логика басым, ал әдебиетте — проза, ғылым табиғатты түсіндіреді және тең құқықтар демократиялық құрылымды қолдайды. Бірақ адамның жетістіктері өздерін өзі жеңеді. Тарихи кезең аяқталады, жаңа рақымсыздық басталады; одан кейін одан да жоғары келесі кезең басталуы керек. Виконың ойынша, Қоғам, еуропалықтардың экспансиясы кезінде үнділермен немесе римдіктермен қираған Карфагеннің тұрғындарымен болған сияқты, өз дамуына тоқталса ғана, бұған жол бермеуі мүмкін деп ойлады.

Прогресс пен циклизмді, философиялық-тарихи құрылымды, дәуірдің өзіндік бағалануы мен айырмашылықтары идеясын, өзіне тән логика тұрғысынан өткенді түсіну мүмкіндігін ұштастыратын Виконың концепциясы Ағарту ғасырында лайықты бағаланған жоқ. Мойындаушылық авторға кейінірек келді.

Олардың ішінде Виконың ізбасары — И.Г.Гердер болды. Бұл неміс ойшылының шығармаларында ағартушылардың идеялары ғана емес, ерте романтикалық көзқарастары да көрсетілген. Гердер өзінің «Адамзат тарихының философиясына идеялар» (1784-1791) деген басты еңбегінде адамзат тарихын табиғат тарихының жалғасы ретінде қарастыра отырып, әлемнің өткен және қазіргі халықтарының кең көрінісін көрсетуге тырысты. Климаттың әсері туралы теорияларды жақтаушы Гердер дәл табиғат адам тарихының жалпы және өзгермейтін тәртібін оның барлық күйзелістері мен бұрылыстарымен бірге орнатты деп санады. Барлық адамдар біртұтас табиғатқа ие болды, алайда оның көріністері әртүрлі болды. Әр түрлі халықтардың тәжірибесін талдау үшін шығармада мәдениет ұғымы қолданылды. Гердер тұжырымдамасына сәйкес, әрбір халық өзінің мәдениетіне ие болды — яғни тек оған тән өмір - салтына, құндылықтар жүйесіне, бейбітшілікті ұғыну тәсіліне ие болды. Гердер шығармасында Еуропа, оның салт-дәстүрлері мен ойлау стилімен, басқа елдердің халықтары үшін үлгі болып табылатын Ағартушылық ғасырының жазылмаған ережесі қайта қаралды. Осы мәтінде европоцентризм тәкәппарлықтың көрінісі ретінде, ал батыс мемлекеттерінің жолы — көптеген мүмкіндіктердің бірі ретінде түсіндіріледі.

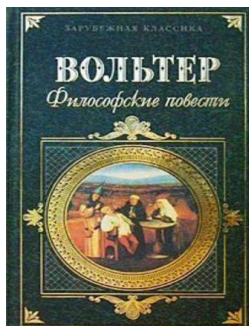
Мәдениет, Гердердің ойынша, заттардың жан-жақты жүрісіне бағынды: олардың әрбірі өз уақытында пайда болды, дамыды, өзінің шыңына жетті және кейін «құлады». Әрбір кезең өз жемісін әкелетін, құнды деп есептелінді. Адамзат дамуының мақсаты «адамершілікке» жету— адамның рухани қабілеттерін ашу, ағартушылықты арттыру және ақыл-ойды дамыту болды. Өткен, қазіргі және болашақ қоғамдарының құрылымын - мәдениеттің органикалық қозғалысы теориясын басшылыққа ала отырып түсіндіруге болады. Тарих Гердермен «Өзгерістер тарих» ретінде түсіндіріліп, онда жалпыға ортақ және типтік қана емес, сонымен қатар бірегей назар аударылды.

«Философиялық тарих» тарихтану тәжірибесі

Әртүрлі модификациялардағы философиялық тарих көптеген елдерде құрылды. Ағартушылық ғасыр бойы оның тұрақтылығы жаратылыстану-ғылыми білім әдісі және прогресс теориясы сияқты әмбебап ережелерді қолдады (зерттеушілердің арасында табиғатты, қоғамды және тарихты тану қағидалары туралы түрлі көзқарастар болғанымен). Полемикада «Философиялық тарихтың» аса жіңішке нұсқалары жасалды, онда адам тек рационалды ғана емес, сонымен қатар сезімдік уайымның, түйсіктің бағалы қабілетіне ие адам ретінде қаралды. Бұл адам табиғатының түсіндірмесі адамдарға қатысты болды, тарихшының зерделеу объектісі ретінде, және, ең мағыналы тарихи зерттеудің мәнін түсінуге қатысты болды.

Еуропада Ағарту дәуірінде абсолютті монархиялар, күшті орталықтандырылған мемлекеттер қалыптасты. Ұлттық сана-сезімнің өсуі жаңа зайырлы тарих құруды талап етті. Онда халықтың өткені туралы баяндау адамзат тарихымен келісілуі тиіс, ал өткенді сипаттауға қолданылатын бірыңғай философиялық қағидааттар жеке мәдениеттің бірегей ерекшеліктерімен арақатынасы үйлесуі тиіс еді. Еуропалық ұлттық тарихтардың негіздерінің бірі ағартудың «философиялық тарихы» болды, басқалары — антикалық ежелгі дәуірге назар өз елінің өткеніне деген қызығушылықпен ұштасқан эрудиттердің еңбектері болды.

Мұндай шығарманың мысалы ретінде Вольтердің «Людовика XIVнің ғасыры» (1751) жұмысын келтіруге болады. Онда Францияның өткені ұлттық тарих ретінде және «философиялық тарихтың» бір түрі ретінде сипатталды.

Құрылған шығармаларда, әдетте, тарих бір кезеңдерден өтетін қоғам мен мемлекеттің үздіксіз даму процесі ретінде ұсынылған: ежелгі уақыт — халық туралы алғашқы куәліктердің пайда болуы, ерте мемлекеттің пайда болуы, орта ғасырлардағы христиантану (жиі теріс бағаланған кезең, бірақ өткеннің ажырамас бөлігін құрайтын кезең), жаңа уақыт — қазіргі монархтың басқаруы сияқты кезеңдер болды.

XVII ғасыр үшін «Ежелгі және жаңа дау» деп аталатын өзінің іске асуына ие болған қазіргі интеллектуалдық мәдениеттегі антикалық мұраның орны мен рөлі туралы мәселе өзекті болды. XVIII ғасырда ешкім көне өткеннің мәнін жоққа шығармады. Европоцентристік философиялық тарих Батыс халықтарының ортақ түбірі, біртұтас шығу тегі идеясын мазмұндады. Ежелгі Греция мен Рим заманауи еуропалық қоғамдардың бесігі болды. Римнің тарихы, Вольтердің айтуынша, римдіктер еуропалықтардың «заң шығарушылары мен мұғалімдері» болған. Алайда, тарихшылар өз мемлекетінің осы мұрадағы ерекше рөлін дәлелдеуді қажет етті. Мұнда сұрақ туындады: жеке халықтың ежелгі өткені мен ерте тарихы қалай сәйкес келді? Бұл халық әлемдік тарихтың жалпы көрінісінде қандай орынға ие болды?

Осындай сұрақтарға жауап беруге эрудиттермен құрастырылған еңбектер мүмкіндік берді. Олардың күш-жігері халықтар мемлекеттілігінің қайнар көздері туралы дауларға негіз беретін құжаттар шығарылды. Ұлттық тарих саяси-зандық және саясат пен құқық аспектілерін жария еткен дереккөздердің жарияланымдары ретінде құрылды, «өзінің» өткенінің келбеті туралы пайымдауда ұстанымды нығайтуға мүмкіндік берді. Бір қарағанда, алыстағы өткен дәуірге қатысты сюжеттер туралы пікірталастар қазіргі еуропалық елдерде билікті бөлу проблемасына тікелей шыға бастады.

XVIII ғ. Францияда граф Буленвилье және аббат Дюбонның француз мемлекеті шыққан, тиісті теорияларының жақтастары германистер мен «романистер» арасында полемика пайда болды. Граф АНРИ ДЕ БУЛЕНВИЛЬЕ (1658—1722) 1727 жылы өз өлімінен кейін жарияланған «Францияның үкіметінің ескі тарихы» деген шығармасында, Франциядағы қоғам мен мемлекеттің негіздері Галлияның германиялық жаулап алуының арқасында қаланғанын дәлелдеуге ұмтылды. Жеңімпаздар — франктердің герман тайпалары — ақсүйектер тобының Құдайына айналды; жеңілген галло-римдіктер «үшінші сословие», - халықты құрады. Осылайша, өткеннің түсіндірмесі шынайылықты анықтады: халық (Буленвилье тексіздерді де «мантия дворяндары» деп атаған) бағыныста қалуы тиіс, ал ақсүйектер, «таза» ақсүйектік, — ежелгі жаулап алу құқығы бойынша билік етуі тиіс.

1734 жылы Француз академиясының хатшысы аббат ЖАН БАТИСТ ДЮБО (1670-1742) «Галлиядағы Француз монархиясын орнатудың сыни тарихы» (1742) шығармасын басып шығарды, онда Галлияны басып алу туралы Буленвилье еңбегінің басты жағдайын жоққа шығарылды. «Романист» Дюбонның ойынша, галло-римдіктер жаңа француз халқын қалыптастыра отырып, қайта қоныстанған франктермен біртіндеп қосылды. Сондықтан екі бөлек нәсілдер туралы ойлау жалған болды, демек, дворяндық өз халқының құқығын жаулап алды. Өткенге деген мұндай жолдама тек эрудиттік қызығушылықтың заты болған жоқ: Монтескьенің сөзі бойынша, Буленвилье теориясы үшінші сословияға қарсы, ал Дюбо теориясы дворяндыққа қарсы сөз байласып жатты. Дискусии по этому вопросу были продолжены в предреволюционной Франции.

Ағылшын және шотландық ағартуға Француз философтары, атап айтқанда Вольтер үлкен әсер етті. Британдық зияткерлік мәдениетте рационалды философиялық тарихтың элементтері эмпирикалық білімнің дәстүрімен, абстрактілі философиялық-тарихи схемаларға қатысты сақтықпен, дереккөздерді зерделеуге және жақсы әдеби хатқа деген сүйіспеншілікке негізделген.

Ағылшын ағартушыларының шығармаларының арасында лорд БОЛИНБРОК (1678-1751) 1752 жылы қайтыс болғаннан кейін жарияланған «Тарихты зерттеу және пайдалану туралы хаттар» ерекше орын алады. Мемлекет қайраткері Болингброк үшін тарихпен айналысу философияға деген жалпы қызығушылықтың көрінісі болды. Ол өз еңбектерінде Вольтер мен француз ағартушыларының пікірлеріне жақын идеяларды дамытқан немесе ағылшын философы Джон Локктің еңбектерінің негізінде тұжырымдалған. Болингброктың ойынша, сана физика пәні ретінде эксперименттік зерттеуге жатады. Адамдар өз білімдерінің негізіне табиғаттың үйреткенінен алды; бұл ретте адамға қол жетімді барлық идеялар сырттан алған әсерлерден шықты. Этика және мораль мәселелеріне ерекше көңіл бөлінді. Автордың пікірінше, христиандыққа рационалды дінді қарсы қою керек болды, өйткені табиғаттан тыс ойлар адамдар ойын орын алмауы керек еді, ал ақыл-сана әлемді тану үшін жеткілікті болды. Бұл жүйеде рационалды эгоизм этикасы әрекет етті, онда индивидтің өзіне деген махаббаты принципінен моральдық заңды және азаматтық қоғамның негізін сақтау қажеттілігі шықты.

Бұл тұрғыда Болингброктың гуманистік ойлар мен рационалды философия дәстүрлерінің қиылысында көрген тарихи таным туралы ерекше пайымдаулары оқылады. Өз идеяларын Болингброк «Хаттар» еңбегінде граф Кларендонның шөбересі, «Бүліктің тарихы» лор Корнбериге жолдап жазды. Бір мезгілде бұл шығарма Еуропаның соңғы тарихы бойынша еңбекке алдын ала жазылған нобай ретінде қаралды, бірақ ол әлі де толығымен жазылып бітпеді. Автордың басты назарында тарихи процестің философиясымен емес, өткенді зерттеудің мәні мен формаларымен байланысты мәселелер болды.

Болингброктың пікірінше, адамдардың тарихқа баруына итермелеген маңызды себеп-адамның өзіне, өзінің өзгермейтін табиғатына деген қызығушылығы мен махаббаты болды. Тарихи хаттың іс-тәжірибесінің бар болуы авторға жетілмеген шығарма реінде көрінді. Тарихшының міндеттері мен еңбек мазмұнына эрудиттік көзқарастары, атап айтқанда, бытыраңқы фактілердің қосындыларының жинақталуы, кейде — оларға критикалық емес көзқарас философиялық рационалистік көзқарасқа қарама-қайшы келеді.

Болингброк тарихи хаттың екі түрі: поэтикалық және рационалистік түрлерін ажыратты. Поэтическая история апеллировала к чувствам и страстям человека. Ол үшін дереккөздердің ақиқаттығы мәселесі маңызды емес болды. Мұндай тарихтың шындығы типтік сипаттарды табыстау болды. Қиял шығармалар ақиқат сияқты шынайы боямасыз мысалдар берді. Рационалистік тарих әлі жеткілікті игерілмеген; бірақ ол ғана шынайы пайда әкелуі мүмкін болды.

Бұл тарихи пайда автордың ойы бойынша дәуірлер мен ұрпақтардың әлеуметтік, саяси тәжірибесін таратуда болды. Жеке адамның жеке тәжірибесі тек ізашарлардың тәжірибесіне сүйеніп құрылуы мүмкін еді. Тарих, осылайша, мысалдарға негізделген философия ретінде түсінілді. Сонымен қатар, өткенді білу ұлттың әлемдік сахнада өз орнын көруге және алдыңғы кезеңдердің қайраткерлеріне сіңірген еңбегі бойынша тұрғызуға мүмкіндік берді.

Болингброкқа сәйкес тарихты зерттеуде өткеннің куәлігінің шынайылығын — фактінің шынайылығын және мысалдардан алынған философиялық ақиқаттың шынайылығын анықтау маңызды рөл атқарды. Біріншіге жету үшін дереккөздердің айрықша сыны керек болды. Осы ұстанымдардан інжіл мәтіндері мен антикалық тарихнаманың шынайылығына күмән келтірілді. Авторға сәйкес, бұл жағдайда дереккөздермен жұмыс істеуге мүмкіндік беретіндіктен, Қайта өрлеу дәуірінен бастап қазіргі заманғы тарихты зерттеу мәні болды.

Алайда, рационалистік тарихнама тек жеке фактінің ақиқатына ғана ұмтылған жоқ. Тарихшы-философтың дереккөздерін талдау негізінде «адамдардың мысалдарын» және «оқиғалар мысалдарын»

Кітап: Тарих ғылымының тарихы

Дәріс: Прогресс және тарихи кезеңдер териясы

зерделеуді, оқиғалар қатарын қарастыруды, себептерін, сыртқы жекеленген фактілердің байланысын іздеуді жөн көрді. Болингброктің пікірінше, «жалпы ережелерді» білу адам табиғатының тұтастығы мен тұрақтылығының арқасында мүмкін болды және тарих сабағын берді. Осылайша, зерттеуші жекелеген фактілерден «сабақтарға» дейін индуктивті қозғалады. Мұның барлығы «тарихты зерттеуде оның шынайы мақсатына сәйкес жақсарту» — адамның өзін-өзі тануға әкелуі керек болды.

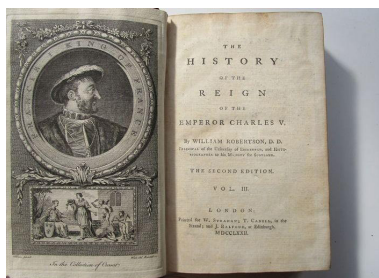
Британиядағы ұлттық тарихтардың құрылу тәжірибесін қарастырып көрейік. XVIII ғасырда Д. Юм, У. Робертсон, Э. Гиббон сияқты жазушылардың шығармалары мойындалды. Шотланд философы ДЭВИД ЮМ (1711-1776), «Адам табиғаты туралы трактаттың» (1739) авторы, рационалистік көзқарастан әлемді түсіндірген тұжырымдамаларға күмәнмен қарады. Адам өз айналасында көрген себептер мен салдар Юмның пікірінше, табиғаттың өзінде реттің ашылуы емес, ал ақыл-ой қажеттілігінің көрінісі заттар арасындағы байланыстарға сену және оларды орнату болды. Сондықтан да жаратылыстану ғылымының қорытындылары да, ақыл-ой құру да шындықты көрсете алмады.

Юм тарихшыларды абстрактілі схемаларға емес, мұқият тексерілген эмпирикалық білімге сенуге шақырды (өз ой-пікірлерінде ол адам табиғатының өзгермейтіндігі сияқты ақылды конструкцияны сақтап қалған болса да).

Юмның тарихи еңбегі — «Юлия Цезарьдің басып кіруінен революцияға дейін Англия тарихы» (1752-1762) сегіз томы — алғашқы толық ағылшын ұлттық тарихын көрсетеді. Басында XVII ғ. оқиғалары, Стюарт және Ағылшын революциясы туралы жазылған шығарманың бір бөлігі жарияланды. Бұл шығарма көп дау тудырды, өйткені онда жақында болған «ториялық» түсіндірмесі («тори» - корольдік өкіметтің жақтастарының партиясы; Парламенттің әділдігін қорғап қалған «виг»- тарихшыларының позициясы кең таралған болатын). Ағартушылық ғасырыны көптеген авторларына ұқсас Юм тарихты философиялық құрылымдарды растау ретінде қарастырды. Ағылшын өткенінің жеке ерекшеліктері философиялық теориялық негізге жатады (білімнің, идеялардың және моральдің таралуы мен тереңдеуіне қарай қоғамның дамуы туралы, климаттың қоғамдық құрылымға әсері туралы және т.б.). Юмның көзқарастарына сәйкес, тарих ерекше жағдайлардың әсерінен өзгермейтін адам табиғаты әртүрлі формаларды қалай қабылдайтынын көрсетті, ал оқиғалардың барысы кездейсоқ жағдайларға байланысты өзгеріп отырды.

Шығармадағы басты назар саяси тарихқа бөлінді. Патшалардың басқаруы төңірегінде топтастырылған көптеген фактілер ағылшын мемлекетінің құрылуына байланысты мағынаға ие болды. Материалды ұйымдастырудың мұндай тәсілі, дереккөздерді дәл дәйексөздеудің принциптері сияқты, көптеген ағылшын авторлары қабылдаған болатын. Юмның кең қауымға арналған шығармасы тамаша әдеби тілде жазылған. «Англияның тарихы» Британияның классикалық тарихының авторы ретінде Юмды даңққа бөледі.

Шотландық тарихшы УИЛЬЯМ РОБЕРТСОН (1721-1793) — «Шотландия тарихы» (1759), сонымен қатар Үндістан мен Америка халқына арналған салыстырмалы жұмыстардың авторы болы табылады. Робертсон шығармаларының табыстылығына Юмның сөзіне қарамастан қол жеткізілді, ол жазушыларды «кұрғақ» сюжеттерге арналған немесе егжей-тегжейлі эрудит тереңдігін талап ететін тақырыптардан сақтандырған. Юмнан айырмашылығы, ұлттық тарихты жазу үшін Робертсон шотланд және ағылшын мұрағаттарынан алынған деректерді пайдаланды, оларды мұқиятты түрде сынға алды.

Пресвитериандық дін қызметшісі Робертсон өзін Вольтердің шәкірті деп санады. Оның шығармаларында тарихтағы прогресс идеясы Құдайдың ойының идеясымен ұштасқан, автордың ойынша, ол туралы, Қасиетті тарих баяндаған. Адамзат тірліктері туралы азаматтық тарих сөйледі. Құдайдың мақсаттары — адами тұқымдарын жетілдіру - философтардың жазғанымен сәйкес келді. Осылайша, оқиғалар Құдайлық та, ұтымды жоспары да көрініс тапты. Еуропалық тарихты бағалай отырып, Робертсоон басқа ағартушылар сияқты, ортағасырлық кезең туралы сыни көзқарас танытты. Бірақ, оған қарамастан, «варварлықтан талғампаздыққа дейін» көшуді дайындаған қозғалыс элементтерін атап өтті — қалалардың өсуі, сауданың кеңеюі, заңдардың әзірленуі, парламенттің қалыптасуы және мінездерінің жұмсаруы сияқты элементтерді де атап өтті.

Робертсонның Үндістан мен Америка халықтарының тарихы туралы жазған кеш салыстырмалы жұмыстары да табысты болды. Авторға сәйкес, «қарапайым» халықтар әлемдік тарихтың ажырамас бөлігін құрғандықтан сезімді назар аударуға лайық болды. Қазіргі жағдайда Робертсон еуропалық тарихтың ежелгі дәуірлерімен қатарластыра салыстырды, мысалы, қазіргі заманғы американдық үндістерді ежелгі германдықтармен салыстырды.

Ағартушылық дәуірінің ең ірі ағылшын тарихшысы ЭДУАРД ГИББОН (1737-1794) болды. Оның негізгі еңбегінің тақырыбы «Рим империясының құлдырауы мен өлімінің тарихы» (1776-1788), бір қарағанда, ұлттық ағылшын тарихымен ортақ ештеңе болған жоқ. Алайда бұл шығарма Британдық тарихнамада маңызды рөл атқарды, ол Ағарту дәуірінің тарихи еңбектерінің үлгісі болып саналады.

Гиббон өзінің әңгімесін б.з. II ғасырдан бастады және оны 1453 ж. Константинополь құлауына дейін жалғастырды. Автордың түсіну шеңберінде негізінде, саяси және діни тарих оқиғалары кірді. Ұлы империяның дәуірі өткеннің ең бақытты кезеңі ретінде түсіндіріледі. Оның өлімінің себептері тарихшы христиандықтың қалыптасуы мен таралуын қарастырды.

Ағарту жазушылары үшін антикалық өмірге қызығушылық тән болды. Ежелгі Греция мен Римнің тарихында авторлар азаматтық бостандықтар мен ізгілікті мысалдар тапты. Классикалық антикалық мәдениеттер үлгілер ретінде шықты, олардың негізінде қоғамның типтік белгілерін шығаруға, оларды қазіргі заманға көрсетуге болатын. Гиббонның шығармасы да үздіксіз ұлттық тарих ретінде оқылды. Мәтінде Британия тарихы, парламентаризм мен демократияның пайда болуы, империяның қалыптасуы, гүлденуі мен құлдырауы сияқты кезеңдермен болжалды. Антикалық Рим мен Британияның арасындағы ашық жарыспа ұлттық өткен мен шындықтың биіктігіне қызмет етті.

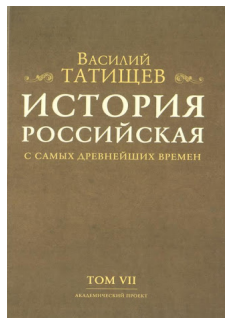
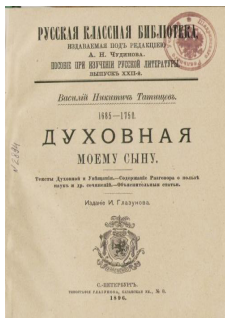
Гиббон өркениеттің жойылуының себептері туралы сұрақтармен қызықты. Рим империясына Батыстың тағдыры төніп тұр ма? Автордың пікірінше, Римнің ішінен өз ұлылығымен қайралғанға ұқсайды; ұстамдылық, дәм, өнер және ғылымдардың культивациясы заманауи әлемді жаңа варварлыққа итермелеуден сақтайды. Шығарма дереккөздердің кең жиынтығына сүйеніп, көптеген замандастар мен ұрпақтардың пікірінше, тамаша әдеби формаға жабыстырылды.

Осылайша, ағартушылық дәуірінің Британдық тарихнамасында философиялық теорияларға, антикварианизм мен тарихи шығармалардың әдеби қасиеттеріне назар аударылды.

Германияда бірыңғай ұлттық тарихты құру мемлекеттің саяси шиеленісуіне байланысты қиын болды. Неміс тарихшылары мен философтарының жұмыстарында идеялар мен тәсілдердің кең спектрі көрсетілді. Неміс Ағартуында прогресс теориясын Франциядағы сияқты жүйелі түрде іске асырмаған. Алайда, Германиядағы философтар мен тарихшылар адам табиғатын және таным мәселелерін түсіндіруде жұқа тапты. Олардың шығармашылығында XVIII ғ. бір — бірінен бөлек болған тарихты ұсыну тәсілдерін-өткенге философиялық көзқарас пен оған эрудит көзқарасының ыөпал ету жолдары белгіленді. Таным адам санасының қызметі ретінде түсіндірілген жоқ. Бұл процесс — тарихты жазу сияқты — сезім, қиял, түйсік сияқты күрделі механизмдер жұмысқа тартылды. Философиялық тарихты құру кезінде және жеке құжатты эрудиттермен зерттелуі кезінде мағынаны өндірудің жалпы тетіктерін әзірлегені, тарихи зерттеудің әртүрлі нұсқаларын жақындастыруға қажетті негіз болғаны туралы түсінік қалыптастырды.

Ресейдегі петровтік қайта құрулар кезінде зайырлы ұлттық тарихты жазудың алғашқы талпыныстары жасалды. XVIII ғ. секуляризация процестері, рационалистік дүниетанымның біртіндеп бекітілуі Ресей мәдениетін еуропализациялау контекстінде өтті. Батыс елдерімен қарым қатынас, еуропалық әдебиетшілердің, философтардың, тарихшылардың түпнұсқалық және аудармалы шығармаларына қол жеткізу Ресейдің зияткерлік мәдениетінде қозғалыстың пайда болуына, француз, ағылшын, неміс Ағартуының негізгі тезистерімен тығыз байланысты негізгі идеялардың пайда болуына ықпал етті.

Петр I кезінде XVI ғ. Ресей мемлекетінің саяси тарихы бойынша жалпылама еңбек ойластырылған. Алайда, бұл міндет іске толығымен асай қалды. Тарихқа рационалистік көзқарастың принциптері тұрақты діни көзқараспен және ортағасырлық тарихнамалық концепциялармен қатар тұрды.

Ресейдегі Ағартушылық тарихнамасының негізін құрудағы айрықша орын ВАСИЛИЙ НИКИТИЧ ТАТИЩЕВКЕ (1686—1750) тиесілі болды. I Петрдің тапсырмасы бойынша мемлекеттің географиялық сипаттамасын құру бойынша жұмыс істей отырып, Татищев Ресейдің ежелгі тарихы бойынша отандық және шетелдік дереккөздерді жинауға, зерттеуге, жүйелеуге және шығаруға дайындауға көп уақыт жұмсады. Татищевтің басты еңбегі «Ресей тарихы ең көне заманнан» 1768-1784 жж. ол 1848 ж. қайтыс болғаннан кейін ғана жарияланды.

Бұл шығарманы жазуға Татищев, шамамен отыз жыл жұмсады. Шығарма негізінде орыс самодержавиясының тарихы жатты. Өткен туралы әңгіме ежелгі уақыттан басталып, 1577 жылдарда аяқталды. Татищев предпринял систематическое сопоставление и критику списков летописей, документов, разнообразных свидетельств прошлого. Татищев жылнамалардың, құжаттардың тізімдерін, өткеннің түрлі куәліктерін жүйелі түрде салыстыра отырып, оларды сынға алды. Ресей тарихының бірінші нұсқасы жылнамаларға стилистикалық жақын болды: барлық оқиғалар жылдар бойынша орналасты, бұл ретте әңгіме Ежелгі орыс тілінде жүргізілді. Бірақ мәтінді оқырман үшін қол жетімді ету автордың еңбегін қазіргі әдеби тілге көшіруді бастауына түрткі болды.

Ресей зерттеушілерінің алдында батыс еуропалық және Дүниежүзілік қатынастағы отандық тарихтың орны мен ролі туралы мәселе тұрды. Татищев орыс тарихын жалпы әлемдік процестің бір бөлігі ретінде қарастырды. Ең алдымен, автордың ойынша, өз халқының өткенін білу керек болды, бірақ басқа халықтардың тарихынсыз және өз тарихы анық болмайды.

Адамзат бұрын Татищев үш негізгі кезеңді қарастырды: жазбаның пайда болуы, Мәсіхтің келуі, кітап басып шығарудың ашылуы. Бұл ой адамзат жасының христиан идеясына — нәресте, жастық, кемелдік және қарттық пікірлері өзара қатынаста болды.

Тарих қозғалысы сол кездегі еуропалық философтар мен тарихшылардың көзқарастарына сәйкес, көрнекті билеушілер мен қолбасшылардың салғырттығынан немесе әрекеттерінен, бірақ «дүниежүзілік ақыл-ойдың» дамуымен, адамның ақыл-ойы мен қабілетін жетілдірумен түсіндіріледі.

Татищевті Отандық тарихнаманың мемлекеттік бағытының негізін қалаушы деп атайды: оның шығармасында қауымдастық пен орталық билік тарихына ерекше көңіл бөлінді. Тұжырымдаманың негізінде Батыста кең тараған қоғамдық келісім — шарттың идеясы - табиғи құқықтардың бір бөлігін мемлекетке және белгілі бір тектестерге ерікті түрде беру болды. Осы идеядан және климаттың әр елдегі өмір сүру тәртібіне әсері туралы теориядан Татищев Ресей үшін монархиялық басқарудың оңтайлылығы және бар тәртіптердің өзгермейтіндігі, оның ішінде бекініс құқығы туралы қорытынды шығарды.

XVIII ғ. Ресей тарихнамасында еуропалық ағартушылардың шығармаларынан алынған ережелер жиі пайда болды. Қоғамдық келісім теориясы, ағартылған билік, ақыл-ой өрісі және адамгершілік, халықтардың салт-дәстүрлерінің табиғи жағдайлармен байланысы орыс мәдениеті мен тарихнама дәстүрлеріне бейімделді. Философиялық тарих идеялары С. Е. Десницкий, И. Н. Болтин, А.Н.Радищев және т.б. еңбектерінде дамыды. «Философиялық тарих» авторларының арасында Ресейдің Батысқа бағдарын жақтаушылар ғана емес болды.

Михаил Михайлович Щербатов (1733-1790) өзінің жеті томдық «Ежелгі заманнан Ресей тарихының» (1770-1790) еңбегінде Руссо мен Юмның еңбектерін басшылыққа ала отырып, мемлекеттің өткенін сипаттады. Оның шығармаларындағы ағартушылық пен ақыл-ойы мемлекеттердің өркендеуінің негізгі факторлары ретінде түсіндірілген. Бірақ, Щербатовтың ойынша, I Петрдің басқаруынан басталған қазіргі заман, Ресейде ежелгі уақыттан бері адамдарға тән бұрынғы табиғи ізгіліктердің құлдырауын және жаман мінез-құлықтардың таралуын тудырды.

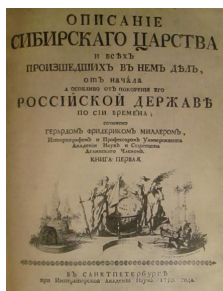
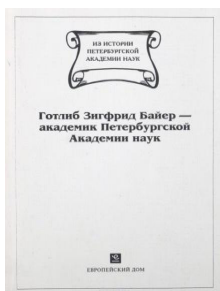
Руссоның концепциясына қарағанда, Щербатовтың пайымдауында табиғи бітімсіздік мемлекеттің қалыптасуымен жоғалып кеткен жоқ. Соңғы өткен уақытта патриархалдық байланыстар сақталып, ал патшаның билігі шектелген кезде, Батысқа еліктеуі дұрыс жолды ұстанудан алшақтауға мәжбүр болған Ресей дұрыс жолды ұстанды. Щербатовты славянофилдердің ерте ізашарларының қатарында орыс

консервативті утопиясының авторы деп атады.

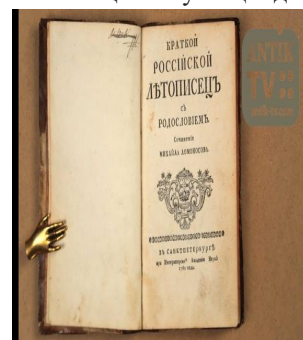
Орыс білімінде «философиялық тарихтың» қалыптасуымен өткенді зерделеудің жаңа тәсілдерінің негізі қаланды. 1724 жылы Ресейде Петербург ғылым академиясы құрылды. Онда жаратылыстану пәндерімен қоса, тарих та ұсынылған. Бұл жерде көптеген шетелдік зерттеушілер жұмыс істеді, оның ішінде — неміс тарихшылары Г. З. Байер, Г. Ф. Миллер, А. Л. Шлецер болды. Ежелгі ресейлік өткен академия ғалымдарының күш-жігерімен мұқият зерттеу пәні болды. Бұған дереккөздердің жарияланымдары сериясы мен шежірелер мен құжаттардың деректанулық сынының әдістемесін әзірлеу ықпал етті. 1732-1766 жылдары Ресейде неміс тілінде орыс тарихы бойынша көп томдық материалдар жинағы жарық көрді.

Академия қызметкерлері үшін ең пікірталас мәселесі Ресейде ерте мемлекеттің пайда болуы туралы мәселе болды.

ГОТЛИБ ЗИГФРИД БАЙЕР (1694—1738) мен ГЕРАРД ФРИДРИХ МИЛЛЕР (1705—1783) Ресей мәдениетінде өзін нық ұстай алатын монархияның бірінші дәрежелі рөлі туралы тезис пен мемлекеттіліктің пайда болуының негізгі сәті ретінде жеңіп алу туралы Еуропалық тарихнамада кең таралған ойдан шыққан, норманн теориясының құрушылары мен танымал етушілері болды. Жылнамалық әңгімеге негізделген олардың тұжырымдамасына сәйкес, Русьтің бірінші билеушілері князь-норманндармен (варягтар) шақырылған князьдер болды: олардың «жаулап алу» ресей мемлекеттілігінің бастауын қойды.

Бұл теория көптеген уақыттар бойы МИХАИЛ ВАСИЛЬЕВИЧ ЛОМОНОСОВПЕН (1711—1765) таласқа түсірілді. 1776 жылы шыққан Ломоносовтің «Көне Ресей тарихы» еңбегінде ол билеушілердің тарихы емес, халықтың тарихын жазуға тырысты. Автордың пікірі бойынша, орыс тарихы Рюриктің тұтқындалуына дейін басталды, оның славян шығу тегін қалдырды. Славяндардың ежелгі туралы тезисті негіздеу үшін, орыс халқы халықтарының ұлы қоныс аударуы кезінде қалыптасқаны туралы, Ломоносов орыс көздерін, сондай-ақ антикалық тарихшылар мен географтардың шығармаларын пайдаланды. Уақыт туралы сұрақ пен мемлекеттіліктің шығу тәсілдері ғалыммен тікелей саяси мағынаға ие ретінде түсіндірілді.

Кейіннен Петрдің болмысына ұқсас баға берген Вольтер, Ломоносов еңбектерінің материалдарына «Ұлы Петрдің тарихы» шығармасы бойынша жұмыс істеді. Қазіргі заманды сипаттай отырып, Ломоносов, Петр I ді білім алған данагөй монархтың қалағаны ретінде, Ресейдегі болу өзрегистердің үміттерін байланысырды.

Ресей тарихнамасында нормандық жаулап алу туралы мәселе бойынша, полемика германдар мен романистердің дауларымен салыстырылды. Мемлекеттіліктің пайда болуы жаңа ұлттық тарихтың өлкелік тасы ретінде қарастырылды. Романистер сияқты, Ломоносов жақтаушылары жаулап алу немесе билікті сырттан әкелу идеясын халықтардың органикалық даму нұсқасын сынға алды.

Ұсынылған ресурстардың тізімі:

1. Барг, М. А. Эпохи и идеи : Становление историзма / М. А. Барг. — М., 1987.
2. Барг, М. А. Категории и методы исторической науки / М. А. Барг. — М., 1984.
3. Бессмертный Ю. А. Метод // Человек в мире чувств : Очерки по истории частной жизни в Европе и некоторых странах Азии до начала нового времени / под ред. Ю. Л. Бессмертного. М., 2000. С. 23.
4. Биск, И. История исторической мысли в новое время / И. Биск. — Иваново, 1983.
5. Блок М. Апология истории. М., 1983
6. Бычков, С. П. Введение в отечественную историографию XX в. / С. П. Бычков, В. П. Корзун. — Омск, 2001.
7. Гутнова, Е. В. Историография истории средних веков / Е. В. Гутнова. — М., 1985.
8. Историография истории нового времени стран Европы и Америки / под ред. И. П. Дементьева. — М., 1990.
9. Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки / под ред. И. П.

- Дементьева, А. И. Патрушева. — М., 2000.
10. Историческая наука и историческое сознание / под ред. Б. Г. Могильницкого. — Томск, 2000.
 11. Ковальченко, И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. — М., 1987.
 12. Коллингвуд, Р. Дж. Идея истории ; Автобиография / Р. Дж. Коллингвуд. — М., 1980.
 13. Косминский, Е. А. Историография средних веков : V в. — середина XIX в. / Е. А. Косминский. — М., 1963.
 14. Кроче, Б. Теория и история историографии / Б. Кроче. — М., 1998.
 15. Lovejoy A. O. The Great Chain of Being : A Study of the History of an Idea. Cambridge (Mass.), 1936.
 16. Могильницкий, Б. Г. История исторической мысли XX в. Вып. I—II / Б. Г. Могильницкий. — Томск, 2001—2003.
 17. Насонов, А. Н. История русского летописания XI — начала XVIII в. / А. Н. Насонов. — М., 1969.
 18. Немировский, А. И. У истоков исторической мысли / А. И. Немировский. — Воронеж, 1979.
 19. Портреты историков : Время и судьбы. В 2 т. / под ред. Г. Н. Севостьянова, Л. Т. Мильской. — М., 2000.
 20. Про, А. Двенадцать уроков по истории / А. Про. — М., 2000.
 21. Румянцева, М. Ф. Теория истории / М. Ф. Румянцева. — М., 2002.
 22. Савельева, И. М. История и время : В поисках утраченного / И. М. Савельева, А. В. Полетаев. — М., 1997.
 23. Тош, Дж. Стремление к истине : Как овладеть мастерством историка / Дж. Тош. — М., 2000.
 24. Шапиро, А. Л. Историография с древнейших времен по XVIII в. / А. Л. Шапиро. — Л., 1982.
 25. Хейзинг Й. Homo ludens : В тени завтрашнего дня. М., 1992.
 26. Февр Л. Бои за историю. М., 1991.